

بررسی تاریخ تحولات معماری و شهرسازی در ایران عصر مشروطه

عباس سرافرازی^۱، رضا فیاضی*^۲، اصغر فیاضی^۳

۱- دانشیار دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

۲- دانشجوی تحصیلات تکمیلی

۳- دانشجوی تحصیلات تکمیلی

*پست الکترونیکی: frsfrsfrs۴@gmail.com

چکیده

۲۵ mm

تاریخ ایران بعد از ورود اسلام دستخوش تغییرات فراوانی شد. این تغییرات را می توانیم در حوزه معماری و شهرسازی هم مشاهده کنیم. ساخت مساجد عظیم و بناهایی با سبک معماری اسلامی و ایرانی گواهی بر این مدعاست. در واقع، ایران دوره اسلامی همواره شاهد تحولات تاریخی در عرصه شهر و شهرسازی بوده است. در این میان بازگشت روشنفکران ایرانی از فرنگ به کشور در اواخر دوره قاجار باعث ایجاد و توسعه شهرسازی مدرن با الگوگیری از معماری غربی در ایران گشت. وجود خیابان و میدان در الگوهای جدید شهرسازی سبب تبادل نظر و اجتماعات مردمی و بعدها وقوع تظاهرات اعتراضی شد که خود از زمینه های مهم وقوع انقلاب مشروطه در ایران گردید. این روشنفکران بعد از انقلاب مشروطه با آزادی عمل بیشتری به فعالیت پرداختند و زمینه ساز ایجاد شهرهایی با معماری نوین در ایران شدند. در این مقاله برآنیم تا سیر تاریخی معماری و شهرسازی در ایران خصوصا دوره حساس انقلاب مشروطه را به عنوان یک نقطه عطف مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم.

کلمات کلیدی: تاریخ ایران بعد از اسلام، معماری، شهرسازی، قاجاریه، مشروطه

۱. مقدمه

با ورود اسلام به کشورهایی که توسط مسلمانان فتح می شد، فرهنگ و تمدن اسلامی نیز وارد این کشورها می شد. اعراب مسلمان فاتح هم متقابلا از فرهنگ و تمدن کشور فتح شده تاثیر می پذیرفتند. از جمله مظاهر فرهنگی و تمدنی بحث فرهنگ شهرنشینی و حوزه معماری و شهرسازی بود. ایران که در دوره پیش از اسلام از عناصر مختلف شهری بهره مند بود با پذیرش دین اسلام با سبک جدید معماری و شهرسازی آشنا شد. وجود امان های اسلامی در سبک معماری ایرانی در این دوره به وفور دیده می شود.

دین اسلام دیگر اعتقادی به نظام طبقاتی حاکم بر ایران که در دوره ساسانیان به اوج خود رسیده و ساختار شهرها را به صورت طبقاتی در آورده بود نداشت. از نظر فقه و حقوق اسلامی همه شهروندان دارای حقوق شهری یکسان بودند و دیگر اشراف و طبقه مرفه جامعه دارای فضیلت و برتری نسبت به بقیه شهروندان نبودند. در این میان، بسیاری از افراد از قشر پیشه

The First National Conference on Urban Regeneration in the Iranian city (First Period: Interdisciplinary studies in Urban Regeneration)

وری، سپاهی گری، زراعت و دیگر مشاغل توانستند به جایگاه های مهم در اداره شهرها دست یابند. در حقیقت، از بین رفتن نظام طبقاتی در ایران با ورود اسلام به این کشور، تاثیر خود را در ساختار شهری نیز به جا گذاشت. پژوهش گران تاریخی براین باورند که بناهای شهری در شهرهای مختلف ایران، با ورود اسلام به این شهرها دچار تغییرات فراوانی شده است. محله شاهی در این شهرها که محله مرکزی شهر محسوب شده و کاخ ها و بناهای سلطنتی را در آن قرار داشت و خود نمادی از نظام طبقاتی ایران در دوره ساسانی محسوب می شد و بخشی مستقل از سایر قسمت های شهری به حساب می آمد، در دوره اسلامی دیگر از میان برداشته شده بود. از ابتدای قرن اول هجری از بناهای ساسانی که در کهندژ واقع بودند به صورت بناهای مسکونی محقر استفاده می گردد و شاهد حجم قابل ملاحظه ای از ساخت و سازهای جدید هستیم که با مصالح به دست آمده از محله های شاهی و هسته مرکزی شهر دوران ساسانی ساخته شده است. در این ساختار جدید طبقات پایین دست به فضاهای بالاتر راه پیدا کردند (سرفراز، ۱۳۶۶: ۵۶).

حکومت های ایرانی بعد از ورود اسلام به این کشور همواره کوشیده اند تا با شیوه های اسلامی و ایرانی بر گستره شهرها بیفزایند. صفویان را می توان پیشتاز در این امر دانست. به گونه ای که بناهای عظیم با سبک معماری اسلامی و ایرانی همچون پل ها، بناها و مساجد هنوز هم مورد استفاده شهرنشینان ایرانی قرار دارند.

تاریخ معاصر ایران در عصر قاجار و پهلوی رویارویی اندیشه های گوناگون و سیاست های مختلف و متعارض است. انباشتی از درس ها و عبرت هاست که در یک سو تلاش و جهاد و مبارزه برای احیای عظمت ایران و اسلام، شکوفایی و پیشرفت، برپایی عدالت و آزادی و در دیگر سو دولت ها و حکومت های مرعوب یا دلباخته و وابسته به بیگانگان بوده اند. (وکیلی، ۱۳۹۶: ۱۱).

در دوره قاجار، خصوصا اواخر دوره ناصری شاهد رشد تدریجی روشنفکری در ایران هستیم. افرادی که برای تحصیل به فرنگ سفر کرده بودند کم کم به کشور باز می گشتند. آن ها که اینک شهرهای مدرن اروپایی را دیده بودند بیش از گذشته متوجه ضعف شهرسازی در ایران می شدند. بنابراین تلاش کردند تا فرهنگ غربی را در حوزه معماری و شهرسازی نیز علاوه بر حوزه سیاسی و فرهنگی وارد کشور کنند. این کار در دوره انقلاب مشروطه سرعت بیشتری به خود گرفت. چرا که با وقوع انقلاب مشروطه در ایران نواندیشانی که از وضعیت شهری جامعه خود ناراضی بودند، برای اجرای ایده های خود در کشور آزادی عمل بیشتری یافتند. این افراد توانستند در افکار عمومی جامعه وضعیت بد سیاسی و اقتصادی و عمارتی را زیر سوال ببرند و به بوته نقد بکشانند. آن ها همچنین، توانستند تا با دعوت مردم به تفکر و اندیشیدن در وضعیت جامعه قدم نخست را در ایجاد تحولات مورد نظر خود با الگوگیری از فرهنگ غربی بردارند. در این میان، الگوگیری از سبک جدید غربی در معماری و شهرسازی اهمیتی ویژه داشت. لذا دوره مشروطه را می توانیم نقطه عطفی در ورود معماری غربی به بحث شهرسازی و ساخت ابنیه و خانه ها در ایران بدانیم. بسیاری از المان های غربی شهرسازی در دوره مشروطه به کشور راه پیدا کرد. این المان ها تا سال ها مورد استفاده بوده اند به گونه ای که بسیاری از عناصر شهری که در دوره مشروطه در ایران ایجاد شد هنوز هم در کشور پابرجاست و هسته اصلی معماری و شهرسازی در ایران محسوب می شود.

در پژوهش حاضر قصد داریم تا ابتدا به عناصر شهری در ایران دوره پیش از اسلام بپردازیم و سپس روند تاثیر پذیری این عناصر را از اسلام مورد بررسی قرار دهیم. در واقع می توان گفت که تاریخ معماری و شهرسازی در ایران بعد از اسلام تحولاتی شگرف را شاهد بود که قصد داریم به این تحولات که موجب ایجاد بناها و شهرهای باشکوهی در ایران شد هم گذری بزنیم. در دوره های تاریخی ایران بعد اسلام، عصر قاجار اهمیتی خاص دارد. چرا که در اواخر این دوره خصوصا پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران معماری و شهرسازی در این کشور دچار تحولات اساسی گردید. در واقع در این برهه تاریخی شاهد ورود عناصر و المان های غربی به حوزه معماری و شهرسازی در ایران هستیم. لذا در ادامه این پژوهش به علل و عوامل تاریخی تاثیرپذیری سبک معماری و شهرسازی ایران از عناصر شهری غربی پرداخته و روند این تحولات در عرصه شهرسازی

ایرانی را مورد بررسی قرار خواهیم داد. همچنین در این گفتار برآنیم تا به ذکر مصادیقی از این عناصر شهری جدید در شهرهای مختلف ایران خصوصا پایتخت بپردازیم.

۲. شهر و شهرنشینی در ایران پیش از اسلام

- شرایط طبیعی فلات ایران و وجود زمین های حاصل خیز در مجاورت منابع آب عامل استقرار گروه های انسانی و پیدایش سکونت گاه های آن بوده است. آثار به دست آمده از زندگی ایران باستان، در دوره های پیش از تاریخ و تاریخی قبل از اسلام از وجود تمدن های پر شکوه در منطقه حکایت می کند. معماری و ساخت فضای شهرهای تاریخی ایران تبلور ذهن پیشرفته و تعامل و زیست جمعی مردمان ایران زمین به شمار می رود (سرفراز، ۱۳۸۱).
- شهر در اوستا و زبان فارسی باستان به مفهوم شهر، ایالت، کشور و حکومت و پادشاهی، به طور عام اطلاق شده است. با گذشت زمان، دایره مفهومی شهر نسبت به دوره باستان معنای وسیع خود را از دست داده است. در معنای گسترده، شهر به معنای پادشاهی، شاهی کردن و فرمان راندن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳/۱۳: ۱۴۶۰).
- در روزگار ساسانیان شهر با عنوان شهرستان به کار می رفته است (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۲۴۲).
- عناصر شهری را در دوره های گذشته ایران می توان به بخش های زیر تقسیم کرد:
- **کهندژ:** از قسمت های مهم در شهرهای ایران پیش از ورود اسلام به این کشور کهن دژ می باشد. در کهندژ پادشاه و درباریان زندگی می کردند. کهندژ در مرکز و در سطحی بالاتر از دیگر نقاط بوده است. فضایی که دارای سیستم خودکفا بوده و توسط دروازه هایی به بیرون راه داشته است.
 - **شارستان:** سپاهیان و اشراف و دیوان سالاران در این بخش از شهر زندگی می کردند که استحکامات خوبی داشته است. شارستان در دوره های سلوکی و پارت ها توسعه یافت.
 - **حومه:** حومه شهرها بیشتر جهت سکونت پیشه وران و کشاورزان ساخته می شد.
 - **میدان:** در شهرهای قبل از اسلام میدان فضایی اداری و سیاسی قلمداد می شد. میدان در اطراف کاخ های سلطنتی که شاه از آنجا نیروهای خود را سان می دید قرار داشت.
 - **بازار:** عنصر بسیار مهمی در شهرسازی ایران پیش از ورود اسلام بوده است. بازار محلی برای داد و ستد و بازرگانی بوده است.

نقش برجسته شهر بیشاپور

۳. شهر و شهرنشینی در ایران بعد از اسلام

یافته های باستان شناسی نشان دهنده این مطلب است که چگونگی چیدمان ابنیه شهری در شهری مانند بیشاپور، با ورود اسلام به این شهر دچار تغییرات فراوانی شده است. به عنوان مثال محله شاهی در این شهر که محله مرکزی کاخ ها و بناهای سلطنتی را شامل می شد و می توانیم آن را به عنوان نمادی از نظام طبقاتی ایران در دوره حکومت ساسانیان بدانیم، چرا که به لحاظ ریخت شناسی بخشی مستقل و جدا از سایر قسمت های شهری محسوب می شد، دیگر در دوران اسلامی وجود خارجی نداشت. از ابتدای قرن اول هجری از بناهای ساسانی که در کهندژ واقع بودند به صورت بناهای مسکونی محقر استفاده می گردد و شاهد حجم قابل ملاحظه ای از ساخت و سازهای جدید هستیم که با مصالح به دست آمده از محله های شاهی و هسته مرکزی شهر دوران ساسانی ساخته شده است. در این ساختار جدید طبقات پایین دست به فضاهای بالاتر راه پیدا کردند (سرفراز، ۱۳۶۶: ۵۶).

به نظر بسیاری از پژوهشگران، تاثیر اسلام در ساخت شهرها بیشتر معطوف به ساخت بناهای مسکونی، تجاری و خدماتی یک یا دو طبقه و یک خط آسمان صاف و همواری است که در آن ها مساجد از سایر بناهای بزرگ مذهبی از ارتفاع بیشتری نسبت به بناهای مجاور برخوردار بودند و به عنوان عنصر شاخص شهرهای اسلامی محسوب می شوند (سلطان زاده، ۱۳۷۲). از ویژگی های شهر اسلامی که سقایی به آن ها اشاره می کند می توانیم ماهیت شهر اسلامی، تاثیرات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی وقف در شهرهای اسلامی، تاثیر فضاهای مذهبی در شکل گیری ساخت شهر، باغ در شهرهای اسلامی، تاثیر اسلام در سیمای شهر و تاثیر اسلام در فضاهای شهری و وضعیت کنونی شهرهای اسلامی را نام ببریم (سقایی، ۱۳۸۶). در رابطه با کالبد شهرهای اسلامی نیز گفته می شود که: شهرهای اسلامی غالباً دارای ویژگی هایی از قبیل کوچه های پیچ در پیچ، فرم حلزونی شکل، تمایز اصلی نماهای ساختمان شهرهای اسلامی با شکل غربی آن و قرارگیری مسجد در مرکز شهر اسلامی است که در مدیریت این فضاها برخی از اصول نیز نظیر نظم، تعادل، عدالت و غیره به عنوان اصول بنیادین مدیریت شهر اسلامی تاثیر بسزایی دارد (نقی زاده، ۱۳۷۹: ۳۵).

اولین معماران قدیم اسلامی برای آن که تصویری را که از زیبایی داشته اند تحقق بخشند وسیله دیگری نداشته اند جز آن که شیوه هنر و کشور خود - ایران، بیزانس، شام، مصر و هند - را مورد استفاده قرار دهند اما البته این گونه عناصر و اجزاء که از معماری قدیم اخذ می شد رفته رفته با هدف های دین جدید تطبیق می گشت و در تحول معماری اسلامی تاثیر می بخشید. بدین گونه، سبک معماری بیزانس که در مساجد اموی رواج و نفوذ عمده داشت از همان وقتی که معماران سامرا - در عهد معتصم خلیفه - سبک روزگار ساسانیان را احیاء کردند جای خود را به شیوه معماری ساسانی داد و این شیوه چنانچه هرتسفلد نشان داده است در همه جا - فی المثل در خراسان، بحرین و حتی مصر - انتشار و رواج تمام یافت (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۱۴۵).

مطالعه تاریخ ایران بعد از اسلام، از نظر شور و هیجانی که در ایرانیان از لحاظ علمی و فرهنگی پدید آمده بود که مانند تشنه محرومی فرصت را غنیمت می شمردند و در نتیجه توانستند استعداد های خود را بروز دهند و برای اولین بار ملل دیگر آن ها را به پیشوایی و مقتدایی پذیرفتند و این پذیرش هنوز هم نسبت به ایرانیان قرون اول تا ششم و هفتم اسلامی ادامه دارد، فوق العاده جذاب است (مطهری، ۱۳۸۱: ۳۱۱).

اولین شهرها اردوگاه هایی بودند که مسلمانان برای استقرار سپاه خود آن ها را ساختند. ساخت مساجد و بناهایی با سبک معماری اسلامی در این دوره در ایران رواج یافت. از جمله شهرهای مهم در ابتدای ورود اسلام به ایران نیشابور، شیراز و

اصفهان بودند که با ورود اسلام به کشور رونقی دوباره یافتند. پدیده های اجتماعی در جامعه اسلامی، بر خلاف وحدتی که در بنیان های اعتقادی مسلمانان وجود داشت، به گونه های مختلف خود را نشان داد. از آن جمله باید به سیمای شهرها اشاره کرد که ویژگی های منحصر به فرد آن به زمینه هایی چون روند تثبیت هویت ایرانی- اسلامی جامعه ایران در دوره اسلامی، عناصر دست اندر کار و تاثیر گذار در شکل گیری و استمرار هویت ایرانی در دوران اسلامی، و فرایند تغییرات اجتماعی و هویتی ایرانیان در شکل گیری فضاهای شهری باز می گشت (یوسفی فر، ۱۳۸۴: ۲۱۹).

صفویان باعث وحدت دوباره در ایران شدند. اصلاحات فراوانی که صفویان انجام دادند سبب توسعه شهرنشینی در ایران گردید و شهرها سبک تازه ای از معماری اسلامی و ایرانی را تجربه کردند. اوج این معماری را می توان در ساخت پل ها، ابنیه و مساجد بزرگ و تاریخی که از دوره صفویه در شهرهایی همچون اصفهان باقی مانده را شاهد بود. نوع معماری به کار رفته در بناهای دوره صفویه به گونه ای است که هنوز هم توجه هر معمار و متخصصی را به خود جلب می کند. هر چند با هجوم افغان ها در سال های بعد خرابی های زیادی به بار آمد اما افشاریه و زندیه توانستند این خرابی ها را جبران کنند. به طوری که شهر مشهد در دوره نادر شاه افشار رشد و توسعه فراوانی یافت و مراکز مهم شهری در آن احداث گردید. از جمله می توان به تعمیرات در حرم مطهر رضوی اشاره کرد. همچنین شیراز در دوره کریم خان زند به یکی از شهرهای زیبا در جهان اسلام بدل گشت.

در مورد دوره قاجار می توان به آشنایی تدریجی ایرانیان با فرهنگ غربی اشاره نمود که این مسئله در شهر و شهرنشینی مردم ایران در دوره قاجار هم موثر بوده است. روشنفکرانی که با سفر به فرنگ نسبت به شهرسازی و معماری غربی آشنایی مختصری پیدا کرده بودند رفته رفته سعی کردند تا از سبک شهرسازی غربی و مدرن در ساخت میدان ها و خیابان های مدرن الگو بگیرند. این مسئله در اواخر دوره قاجار در شهرهایی مانند تهران و تبریز شدت بیشتری به خود گرفت و حتی زمینه ساز تحولات تاریخی بعدی نیز شد.

مسجد گوهرشاد

۴. انقلاب مشروطیت و تحولات شهری در ایران

از آغاز انقلاب مشروطه یکی از مسائلی که مشروطه خواهان و روشنفکران به دنبال آن بودند بحث اسکان عشایر بود که به زعم آنان این نوع زندگی مشکلاتی را از نظر سیاسی و اجتماعی ایجاد می کرد و تا آن زمان بسیاری از حکومت هایی که در ایران به وجود آمده بودند را عشایر چادرنشین و کوچ رو به وجود آورده بودند. بنابراین روشنفکران عصر مشروطه در سخنان و نوشته های خود از نوع زندگی عشایری انتقاد می کردند و آن را شایسته عصر جدید و دوران مدرنی که در حال شکل گیری بود نمی دانستند، آنان خواستار آن بودند که عشایر به اختیار و یا به اجبار اسکان داده شده و خلع سلاح گردند. پس از پیروزی مشروطه خواهان در جمادی الثانی ۱۳۲۴ ه/لوت ۱۹۰۵ و بعد از گذشت دو سال و به دنبال بالا گرفتن اختلافات و شکاف بین مشروطه خواهان، محمد علی شاه قاجار پس از بمباران و به توب بستن مجلس شورای ملی در ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ برابر ژوئن ۱۹۰۸ دوباره مسلط گردید و به مدت یک سال قدرت را مجدداً در اختیار گرفت که از آن به عنوان دوره استبداد صغیر یاد می شود. انقلابیونی که بیشتر تکیه بر نیروی عشایری داشتند در جمادی الثانی ۱۳۲۷ ه تهران را از مستبدین باز پس گرفتند. نقش مثبتی را که عشایر در این ماجرا آفریدند باعث گردید بحث تخته قاپو یا اسکان عشایر برای مدتی در محاق فراموشی قرار گیرد چرا که این عشایر خصوصاً ایل بختیاری بود که با فتح تهران محمد علی شاه قاجار را شکست دادند و مجدداً نظام مشروطیت را در ایران برقرار ساخته و به قدرت بسیاری دست یافته بودند. (سرافرازی، ۱۳۹۷: ۱۵).

روشنفکران در دوره انقلاب مشروطه مردم را از وضعیت نامناسب شهری آگاه ساختند. چه بسا همین آگاهی مردم یکی از عوامل زمینه ساز اعتراضات مردمی و در نهایت وقوع انقلاب مشروطه در ایران شد. از جمله این موارد می توان به وضعیت بد خدمات بهداشتی در حمام ها، قبرستان ها، کشتارگاه ها و مریض خانه اشاره کرد. بحث بعدی وضعیت نامناسب حمل و نقل شهری بود. نوآندیشانی که وضعیت خوب راه های عراده رو و راه آهن را در کشورهای اروپایی دیده بودند، این نکته را برای مردم عادی شهرها تبیین می کردند. آن ها همچنین، نسبت به وضعیت عقب مانده آموزش در جامعه شهری ایران گله داشتند. افراد تحصیل کرده و بازگشته از فرنگ با مقایسه شهرنشینی غربی، که خود شاهد آن بوده اند، با وضعیت نامناسب شهرنشینی در ایران و با بیان ساده این مقایسه برای مردم که برای درک آن نیاز به سواد سیاسی زیادی نبود زمینه اعتراضات بیشتر مردم به وضعیت شهری موجود در دوره قاجار را فراهم ساختند. این اعتراضات مکمل خوبی برای نارضایتی های موجود در جامعه ایرانی محسوب می شد و می توان آن را یکی از زمینه های وقوع انقلاب مشروطه در ایران به شمار آورد.

در حالی که تاثیر غرب بازار را به صورت طبقه متمول یکپارچه ساخت، ارتباط با غرب از طریق سفر، ترجمه و موسسات آموزشی - آرای نو، آرزوهای نو، ارزش های نو، و از این طریق، اندیشمندان نو پدید آورد. گر چه این روشنفکران طی قرن چهاردهم به صورت طبقه متوسط حقوق بگیر در آمدند، در قرن سیزدهم صرفاً یک قشر را تشکیل می دادند؛ زیرا کم تر و نا متجانس تر از آن بودند که بتوانند یک طبقه اجتماعی تشکیل دهند: بعضی اشرافی، حتی شاهزادگان، بقیه افراد لشکری و کشوری، و باز بعضی دیگر کارمند و تاجر بودند اما به رغم تفاوت های شغلی و اجتماعی، قشر خاصی را تشکیل دادند؛ زیرا در شوق به تغییر اساسی اقتصادی، سیاسی و عقیدتی با هم اشتراک داشتند (آبراهامیان، ۱۳۸۵: ۵۶).

در اواخر دوره قاجار خیابان ها و میادین مدرن با الگوبری از سبک فرنگی در کشور خصوصاً پایتخت احداث می شود که به محلی برای اجتماع مردم بدل می گردد و همین مسئله خود زمینه ساز تحولات تاریخی بعدی می شود. مردم با جمع شدن در میدان ها و خیابان های تازه تاسیس با افکار مدرنیته انقلابی همچون مشروطه آشنا می شدند. این میدان ها و خیابان ها بعدها خود محل اجتماعات و تظاهرات مردمی گشت که نقش مهمی در پیروزی انقلاب مشروطه در ایران داشت. به گونه ای

The First National Conference on Urban Regeneration in the Iranian city
(First Period: Interdisciplinary studies in Urban Regeneration)

که می توان گفت شهرهای تهران و تبریز که مدرنیزاسیون شهری را زودتر از بقیه شهرهای ایران انجام دادند، بیشتر از سایر شهرها در وقوع و پیروزی انقلاب مشروطه تاثیر گذار بوده اند.

از طرف دیگر، وقوع انقلاب مشروطه در ایران با آزادی عمل بیشتری که به روشنفکران می داد زمینه را برای اجرای سبک معماری غربی و شهرنشینی مدرن در ایران فراهم کرد. این افراد غرب گرا که بعد از انقلاب مشروطه توانستند صاحب مقام و مناصب دولتی شوند، از این فرصت استفاده کردند و سعی نمودند تا آن چه از معماری و شهرسازی مدرن در فرنگ دیده بودند در کشور خودشان پیاده کنند. لذا می توانیم بگوییم که معماری و شهرسازی نوین نه تنها از عوامل وقوع انقلاب مشروطه در ایران بود بلکه خود نیز از پیامدهای مشروطیت محسوب می شود.

یکی از نمادهای شهرسازی مدرن در پایتخت ایران پس از صدور فرمان مشروطه میدان بهارستان می باشد که با جا دادن نهاد مجلس در خود به عرصه تقابلات اجتماعی و سیاسی وارد شده و سپس طی سال های بعد به نمادی در تظاهرات و اجتماعات مردمی بدل گشت. می توان گفت که میدان بهارستان تنها محلی بود که طبقات مختلف شهری اعم از تجار، روحانیون، روشنفکران و توده های مردمی اعم از مردان و زنان و گاه حتی گروه های معارض در آن اجتماع می کردند. این اجتماعات بعدها زمینه اتفاقات تاریخی گوناگون را فراهم ساخت. مدرنیته مفهومی است که مرزهای آن ناروشن و درون مایه آن در آمیخته با احساس است. به سادگی نمی توان این مفهوم را در رده مفاهیم علمی، فلسفی، سیاسی، اقتصادی، هنری یا تاریخی دسته بندی کرد (وبر، ۱۳۶۹: ۱۱).

مفهوم مدرنیته در مسیر تاریخی خود، با مسئله تغییر شکل شهرها و رشد شهرنشینی و پیدایش نهادهای جدید اجتماعی، حضور مردم در عرصه های مختلف و ایجاد نظام های قانونی همراه شده است. به تعبیری دیگر، شهر همچون جلوه گاه مدرنیته یا دستور عمل پنهان مدرنیته بروز و ظهور یافته است (جابری مقدم، ۱۳۸۴: ۲۴)

نمادها و عناصر شهرسازی مدرن در این دوره نشان از تغییر و تحولات عصر مشروطه دارد. تا قبل از وقوع انقلاب مشروطه میدان بهارستان جلوخان باغ نگارستان بود که در تحولات شهرسازی به شکل یک میدان در آمد. میدان با این تعریف نو پدیده ای جدید به شمار می رفت که از فرنگ وارد کشور شده بود. از مهم ترین پیامدهای انقلاب مشروطه در ایران به وجود آمدن احزاب بود که به آن ها انجمن می گفتند. قبل از افتتاح مجلس چون فعالیت این انجمن ها به صورت پنهانی دنبال می شد، مکان بخصوصی برای آن ها وجود نداشت و بیشتر جلسات آن ها به شکل مخفیانه و در خانه اعضای این انجمن ها تشکیل می شد. سه خانه مهم که ملک زاده از آن ها نام برده است عبارتند از: خانه میرزا سلیمان خان، خانه شریف کاشانی و خانه ملک المتکلمین. تعدادی تشکل توسط زنان ایجاد شده بود که در مدارس تازه تاسیس تشکیل جلسه می دادند.

از اثرات نوسازی فضای شهری می توان به این مطلب اشاره کرد که بناها و خانه ها نمایی رو به بیرون پیدا کردند. تا قبل از این تحولات شهری بناهای خصوصی به فضاهای عمومی پشت می کردند ولی در این دوره همان فضاها به سمت بیرون دارای نما شدند.

از دیگر مکان هایی که معماری نوین را در دوره مشروطه نمایان کرد ساخت کتابخانه ها و کتابفروشی ها در سطح شهر بود که بیشتر به وسیله افراد تحصیل کرده و نوگرا که تحت تاثیر نهضت ترجمه قرار گرفته بودند انجام شد و این کتابخانه ها و کتابفروشی ها محل اجتماع، بحث و تبادل نظر افراد روشنفکر بوده است. این امر در شهرهای دیگر نیز انجام می گرفت. شهرهایی چون تبریز دارای کتابفروشی هایی بود که در آن ها آزادی خواهان به بحث و تبادل نظر می پرداختند.

یکی از مهم ترین ساختمان هایی که مربوط به دوره مشروطه است ساختمان مجلس شورای ملی می باشد. این ساختمان پس از تغییر و تحولات به وجود آمده پس از مشروطه به وجود آمده است. از جمله مهم ترین تغییرات معماری در این دوره ایجاد سردر است که برای مجلس شورای ملی ساخته شده است و همچنین دیواری که نرده هایی آن را پوشانده است ولی فضای داخلی قابل مشاهده برای عابران است.

تماشاخانه ها و سالن های تئاتر از دیگر مراکز نوین شهری بودند که نقش زیادی در توسعه انقلاب مشروطه داشتند و به محلی برای تبادل افکار و اندیشه ها برای مردم تبدیل شده بودند. تماشاخانه ها و سالن های تئاتر در این دوره تاریخی به مکان های شهری اضافه شدند. همچنین، قهوه خانه ها را می توان از مراکزی نام برد که نقش فراوانی در تبادل افکار و اطلاعات مردم در آن زمان داشته است.

سردر مجلس شورای ملی

عمارت بهارستان

۵. نتیجه گیری

تاریخ ایران بعد از اسلام از ابعاد مختلفی قابل کنکاش و بررسی است. یکی از این ابعاد، بحث تاثیر متقابل فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی بر یکدیگر در عرصه های مختلف می باشد که یکی از مهم ترین این عرصه ها حوزه معماری و شهرسازی است. اعراب با اصول شهرسازی در شهرهایی مانند کوفه و بصره آشنا بودند. سبک معماری مسلمانان را می توان در ساخت مساجد جستجو کرد. از طرفی ایرانیان پیش از ورود اسلام به این کشور با یک نظام طبقاتی مواجه بودند که این نظام طبقاتی در دوره ساسانیان به اوج خود رسیده بود. نظام طبقاتی حاکم بر ایران پیش از اسلام تاثیر مستقیمی بر بحث شهرسازی در این کشور داشت. عناصر مختلف شهری در ایران باستان که شامل کهنه‌ژ، شارستان، حومه و بازار بود خود شاهی بر این مدعاست. در یک نظام طبقاتی فقط شاهزادگان و اشراف حق داشتند در مراکز اصلی کنترل شهری ساکن شوند. اما با ورود اسلام به ایران دیگر این نظام طبقاتی از هم فرو پاشید. چرا که اسلام دینی بود که برتری را در فضیلت دینی افراد می دانست نه جایگاه اجتماعی آن ها. لذا در دوره تاریخی ایران بعد از اسلام، وضعیت شهرنشینی دچار تحولی اساسی گشت. به گونه ای که افرادی از قشر پیشه وران و کشاورزان هم توانستند به مراکز کنترل شهری راه یابند. ورود اسلام به ایران علاوه بر بحث شهرنشینی در حوزه معماری هم تاثیر خود را گذاشت. لذا در قرون اولیه ورود اسلام به ایران شاهد ساخت مساجد و بناهای مختلفی مانند پل ها و ساختمان ها با سبک معماری اسلامی و ایرانی هستیم که نمونه ای بارز از تاثیر متقابل فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی بر یکدیگر در حوزه معماری و شهرسازی می باشد. دوره صفویه را می توانیم یکی از مهم ترین دوره ها در رشد تاریخی معماری و شهرسازی در ایران بدانیم به گونه ای که ابنیه تاریخی موجود در شهرهای مختلف ایران بالاخص اصفهان هنوز هم مورد مطالعه متخصصین امر معماری و شهرسازی در کشورمان می باشد. همچنین شکوه معماری و شهرسازی در دوره نادر شاه افشار در مشهد و کریم خان زند در شیراز قابل توجه است.

در دوره قاجار خصوصا دوره ناصری رفته رفته نارضایتی ها در زمینه های مختلف بالا گرفت. در این میان، روشنفکرانی که برای تحصیل به فرنگ رفته بودند و وضعیت شهرنشینی در آن کشورها را دیده بودند با بازگشت تدریجی خود به کشور و مقایسه آن چه دیده بودند با وضعیت شهرنشینی در ایران زمینه اعتراضات بیشتر را برای مردم فراهم می کردند. روشنفکران از فرنگ برگشته با مقایسه وضعیت بهداشت، راه های درون شهری و آموزش و سایر عناصر شهرنشینی در اروپا با ایران و تبیین آن با زبانی ساده و قابل فهم برای مردم موجب آگاهی بیشتر مردم از حقوق شهروندی خود می شدند که این آگاهی تاثیری مستقیم در اعتراضات اواخر دوره ناصری داشت. البته روشنفکران بیکار نشستند و با الگوگیری از معماری و شهرسازی غربی اقدام به ساخت میادین و خیابان هایی در برخی از شهرهای بزرگ ایران از جمله تهران و تبریز نمودند که تا پیش از این سابقه نداشت. خود این مکان ها یعنی میادین و خیابان ها و همچنین ساخت برخی عناصر شهری مثل کتابفروشی ها به مکانی برای تجمع و تبادل نظر مردم بدل گشت که این مسئله خود یکی از عوامل پیروزی انقلاب مشروطه در ایران بود.

از طرف دیگر همان طور که الگوگیری از معماری و شهرسازی غربی را به عنوان یکی از عوامل وقوع انقلاب مشروطه دانستیم، رشد معماری و شهرسازی به سبک غربی و مدرن در ایران را یکی از پیامدهای انقلاب مشروطیت در ایران هم می توانیم به حساب آوریم. در واقع روشنفکرانی که از فرنگ به میهن برگشته بودند پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران عرصه را برای پیاده سازی ایده های خود در حوزه های مختلف از جمله معماری و شهرسازی فراخ تر یافتند. همچنین بسیاری از این روشنفکران با وقوع انقلاب مشروطه به مناصب دولتی دست یافته بودند که این مسئله دست آن ها را برای انجام اصلاحات بیشتر باز می کرد. لذا آن ها توانستند تا حدود زیادی به بسط و گسترش سبک معماری و شهرسازی مدرن غربی در کشور بپردازند. از جمله این موارد می توانیم به تغییر نماهای خانه ها به طرف بیرون اشاره کنیم. همچنین ساخت بیشتر خیابان ها و میادین را در این دوره شاهد هستیم. عناصر مختلف شهری مانند کتابخانه ها، قهوه خانه ها و تماشاخانه ها در دوره مشروطه

توسعه فراوانی یافتند و بناهای ماندگاری چون ساختمان مجلس در بهارستان ساخته شد که برای اولین بار در معماری آن از سردر استفاده شد. بنابراین دوره مشروطیت را می توانیم نقطه عطفی در تاریخ تحولات معماری و شهرسازی در ایران بدانیم.

۶. قدردانی

در این قسمت بر خود می دانیم تا از تمامی اساتیدی که در نگارش این مقاله یاریمان کردند کمال سپاسگزاری را داشته باشیم. همچنین از داوران محترم بابت وقتی که می گذارند کمال تشکر را داریم و خدمتشان خسته نباشید عرض می کنیم. از تمام خوانندگان هم مقاله هم تشکر می کنیم و امیدواریم با مطالعه این مقاله وقتشان بیهوده تلف نشده و بر معلوماتشان افزوده شده باشد.

۷. مراجع

۱. آبراهامیان، ی. (۱۳۸۵)، "ایران بین دو انقلاب، از مشروطه تا انقلاب اسلامی"، ترجمه کاظم فیروزمند و حسن شمس آوری و محسن مدیر شانه چی، چاپ دهم، تهران: نشر مرکز.
۲. بemat، ن. (۱۳۷۸)، "اصطلاحات و تشبیهات معماری در قرآن"، ترجمه محمد حسین دیلمی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم - کرمان، جلد اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۳. پیگولوسکابا، ن. (۱۳۷۲)، "شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان"، ترجمه عنایت الله رضا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. حکیم، س. ب. (۱۳۸۱)، "شهرهای عربی - اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمان"، ترجمه محمد حسین مالکی و عارف اقوامی مقدم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. جابری مقدم، م. ه. (۱۳۸۴)، "شهر و مدرنیته"، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی.
۶. دهخدا، ع. (۱۳۷۷)، لغتنامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. زرین کوب، ع. (۱۳۸۵)، "کارنامه اسلام"، چاپ یازدهم، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
۸. سرافرازی، ع. و صادقی، م. (۱۳۹۷)، "بلوچستان در دوره پهلوی اول با تکیه بر اسناد تخته قاپو (اسکان) عشایر بلوچ"، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
۹. سرفراز، ع. (۱۳۶۶)، "بیشاپور، در شهرهای ایران"، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۰. سقایی، م. (۱۳۸۶)، "ایدئولوژی اسلام و تاثیر آن بر ساخت شهرها"، فصلنامه مسکن و محیط روستایی، شماره ۱۲۰، زمستان.
۱۱. سلطان زاده، ح. (۱۳۷۲)، "فضاهای شهری در بافت تاریخی ایران"، تهران: انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی.
۱۲. مطهری، م. (۱۳۸۱)، "خدمات متقابل اسلام و ایران"، چاپ سی ام، تهران: انتشارات صدرا.
۱۳. نقی زاده، م. (۱۳۷۹)، "صفات شهر اسلامی از نگاه قرآن کریم"، مجله صحیفه مبین، شماره پنجم.

۱۴. وکیلی، ه. (۱۳۹۶)، "روبارویی فرهنگ ایرانی اسلامی با فرهنگ مهاجم غرب"، مجموعه مقالات همایش ملی قیام گوهرشاد، جلد دوم، مشهد: انتشارات بوی شهر بهشت (وابسته به سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری مشهد).
۱۵. وبر، م. (۱۳۶۹)، "شهر در گذر زمان"، پژوهش و ترجمه از شیوا کاویانی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۶. یوسفی فر، ش. (۱۳۸۴)، "تاملاتی در مقوله شکل شهر و مناسبات شهرنشینی در سده های میانه تاریخ ایران"، مجله فرهنگ، شماره ۵۵، صص ۲۱۷ - ۲۶۱.
۱۷. یوسفی فر، ش. و محمدی، م. ح. (۱۳۸۸)، "تاثیر مناسبات اجتماعی در شکل بندی کالبدی شهر ایرانی - اسلامی بر اساس رویکرد نمونه وار به شهر ری در عصر سلجوقی"، پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال اول، شماره ۱، صص ۱۴۴ - ۱۶۷.

۱۸. Bianka, S. (۱۹۸۱), "Traditional Muslem Cities and Western Planning Ideology: And Outline of Structural Conflicts, the Arab City: Its Character and Islamic Cultural Heritage", Proceedings of Symposium, Edited by I. Serageldin and S. Elsadek.

۱۹. Hourani, A. H. (۱۹۷۰), "The Islamic City in the Light Orrecent Research". In. The Islamic City, A Colloquium University of Pennsylvania Press.